

Tarihsel Metinler Bağlamında Türkçede "Av-Et" İlişkisi

Ayşe İlker*

İnsanoğlunun yeryüzündeki macerası içinde, karnını doyurmak ve beslenmek için sarf ettiği çaba malumdur. Doğada yenebilecek besinlerin ve yararlanılabilecek gıdaların, insanın doğrudan kullanımına hazır olmayışı, yiyeceğe deneme-yanılma biçiminde ulaşmayı gerektirmiştir.

Bugün için temel gıda maddelerinin başında gelen ve tıbben de protein kaynağı olarak tüketilmesi önerilen "et", insanlık tarihinde, başlangıçta avlanma yoluyla elde edilen bir yiyecek maddesi olmalıdır. Ava çıkmak ve avlanmak, yaban hayvanlarının evcilleştirilmesinden önce, insanoğlunun en doğal eylemlerinden olsa gerektir. Yaban hayvanlarının evcilleştirilmesi sürecinde, avlanarak "et" tadıyla tanışan insanın, bu tadın gerçek anlamda bir yararla birlikte bulunduğunu bunlara koşut olarak öğrenmesi, insanın "et"le ilişkisinin artmasını getirmiştir. Uzun zahmetlere katlanmadan ve canını da tehlikeye atmadan, evcilleşen hayvanların etinden yararlanabilme, sonraları insanoğlunun avla ve avcılıkla olan ilişkisini de zayıflatmış olmalıdır.

Şehirleşme / medenileşme sürecinde gelinen son noktada ise, insan-av, av-et ilişkisinin oldukça zayıf devam ettiği görülmektedir. Burada, av hayvanlarının ticari kaygılarla, kürk, diş ve benzeri "değerli" kabul edilen hayvan organlarından dolayı katledilmesini saf anlamıyla av'dan ayırmak gerekir.

Bu bildiri, tarih boyunca çok geniş bir coğrafyada atı ve silahıyla yaşamış Türk toplumunda, avlanan hayvanların etinin değerlendirilme biçiminin nasıl olduğu sorusuyla hazırlanmıştır. Bu temel soruyu destekleyen diğer sorular ve merak unsurları ise, av hayvanlarının etinden yararlanılırken, bir dinî öğretinin yasak/haram, serbest/helal kavramları esas alınıyor muydu, pişirilme yöntemleri konusunda bunlara uyuluyor muydu ve bütün bunlar, Türkçenin kelimeleri ve anlatım biçimleriyle nasıl vücuda geliyordu? Ayrıca avlanan hayvanların etlerinden yapılan yemek adları, bunların tatları ile ilgili vasıflandırmalar,

* Doç. Dr. Ayşe İlker, Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Manisa.

dilimizin hangi kelimeleriyle, nasıl anlatılıyordu? Bildirinin bundan sonraki bölümlerinde, tarihsel metinler bağlamında bu sorulara cevap aranacaktır. Ancak bu noktada şunu da açıklamak gereği vardır: Konu sadece av hayvanlarının etleriyle sınırlandırıldığı için, Türklerde çok zengin olan et yemekleri çeşitleri buraya yansımayacak ve ele alınan sorun da sadece et yemekleri olmadığı için, sadece av-et ilişkisi irdelenecektir.

Yöntem

Tarihsel metinler bağlamında hem girişte sorulan soruları cevaplandırmak, hem de ‘av-et’ ilişkisini tespit etmek için Türkçe’nin şu tarihsel kaynakları taranmıştır: Kutadgu Bilig, Divanü Lügati’t-Türk, Nehcü’l-Feradis, Kısasü’l-Enbiya, Dede Korkut Kitabı, Muhakemetü’l-Lügateyn, Mükaddimetü’l-Edeb ve Tarama Sözlüğü. Bu kaynaklar taranırken şu kelimeler esas alınmıştır: “av, kuş, et, keyik, tonuz, ye-” Bu kelimelerden başka, av ve et kelimesini çağrıştıran ve ilgilendiren diğer kelimeler de tarama yapılırken gözden geçirilmiştir. Ancak doğrudan av-et ilişkisini vermeyen örnekler metne alınmamıştır.

Av-Et İlişkisi

Burada av-et ilişkisi ele alınırken üzerinde durulan nokta, Türklerin avladıkları her hayvanın etini yiyip yemedikleri, sıklıkla avlanan av hayvanlarının hangileri olduğu ve avlanan hayvanların etlerinden pişirilen yemek adlarıdır. Türklerin sofrasında etin ve etle pişmiş yemeklerin baş/ana yemek olduğu düşünülürse, et yemeklerinin adlarının ve bunların pişirilme biçimlerinin ifadesinin çok çeşitli olduğu görülecektir. Ancak, asıl merak edilen, bu çeşitliliğin av etlerine ve av yemeklerine ne kadar yansiyabildiğidir. Günümüzün şartlarında, görsel alanda sürekli olarak tanımlanan ve tarif edilen yemek çeşitleri, bunların adları ve bilinirliği, tarihsel dönemlerdekinin devamı mıdır, sorusu da av-et ilişkisinin başka bir boyutudur, diye düşünmekteyim. Bu bakımdan, Türkçenin taranan tarihsel metinleri doğrudan günümüzdeki yemek kitapları veya sağlıkla ilgili kitaplara benzemediği için, amaca ulaşmakta yeterli olmayabilir. Ama her hâlükârda, av-et, insan-et, yemek-et ilişkisini verecek yapılar örneklenebilmiştir. Şimdi bunları gösterebiliriz:

Taranan eserlerden Kutadgu Bilig (KB), Türkçe’nin kelime dağarcığı bakımından oldukça zengin ve şiir diliyle anlatımda en yüksek üslubu yakalamış bir eseridir. Eser, sadece edebî sanatları açısından bile başlı başına bir değerdir. Böyle bir eserde, doğrudan doğruya, av ve et tanımlamaları olması beklenmez. Ama yine de, av-et ilişkisini irdeleyebileceğimiz birkaç örnek bulunmaktadır.

KB’de av-et ilişkisi kelimelerin asıl anlamlarıyla değil, mecazi ve metaforik anlamlarıyla verilmiş ve bu kavramlar, soyuta dayalı yüksek bir anlatım için araç olarak kullanılmıştır:

“Ey hükümdar, şu üç şeyin semizi fenadır, biri köpek, biri av kuşu, biri de vücuttur.”
6364

“Kuşun avlamazsa, bunu zararı bir ördektir; köpeğin avını bırakırsa zararı nihayet bir kakımdır.” 6368

Bu dizelerde, avlama işi için kullanılan iki hayvanın, av kuşunun ve köpeğin, semiz ve bakımlı olduklarında, ördek ve bunun gibi avları avlamayacakları belirtilmiş ve avla ilgili gerçek anlamdan yararlanılarak vücudun iyi beslenmesi sonucunda, umursamaz hâle geleceği anlatılmıştır. Burada, beslenmeyle ilgili temel kavram *semizlik*dir.

“Dikkat edersen, dünyanın tabiatı gibi, tavrı ve hareketi de doymak bilmez bir ejderhaya benzer.” 6388

“İnsanı san ki, kendisi bizzat besler ve kendisi semirtir; sonra kendisi onun etini yer ve onu zayıflatır.” 6389

Bu dizelerde de açıkça görüldüğü gibi, dünya, doymak bilmez bir ejderhaya, dolaylı olarak da sürekli olarak beslenen büyük bir av hayvanına benzetilmiştir. İnsan bu hayvanı sürekli semirtir ve sonra onu avlayarak – ejderhanın büyük uğraşlar sonucu yakalandığını düşünürsek- onun etini yer. Burada tamamen av-et ilişkisine dayanılarak çok çarpıcı bir benzetme yapılmıştır.

KB’de, bunlardan başka, özellikle av ve et kelimesinin geçtiği dizeler hep ibret verici, çarpıcı metaforlarla örülmüştür. Gündelik hayatın yeme, pişirme ve avlanmayla ilgili alanları ve kelimeleri gerçek anlamlarıyla hemen hiç kullanılmamıştır. Ancak, gündelik hayatta avlanarak ete ulaşma ve etle karın doyurma temel davranışları ve bunların adı olan sözler, çok doğal olarak bu sözlere bağlı soyut alanlarda, somuta bağlı yeni soyut ve somut anlam katmanlarının oluşmasını sağlamıştır.

Divanü Lügati’t-Türk (DLT), KB’e göre, et yemeklerinin adları ve bunların pişirilme yöntemlerini veren kelimeler yönünden daha zengindir. Bu zenginlik de, eserin bir sözlük biçiminde düzenlenmesinden ileri gelmektedir. Kaşgarlı Mahmut, bir maddeyi açıklarken, o maddeyle ilgili yeni bağlantılar kurmaktadır. Bu bağlantılar da hayatın hemen her safhasını anlatabilen adlar, fiiller ve tanımlamalar içermektedir. Gündelik hayatın işleyişi ile ilgili pek çok kelime DLT’te yer almıştır. Yemek çeşitleri, ekmek ve unla yapılmış aşların adları da oldukça zengin olarak verilmiştir.

DLT’te, av-et ilişkisini gösterebilecek örnekler, *pışık et, pışığ, et yıdı-* “kok-, *çung et* “iri doğranmış et”, *kung et* “kaslı et”, *et togra, et tuza-, et söklin* “kebab yap-”, *et tit-* “et dit-”, *yazok et* “pastırma” biçiminde geçen kelimelerdir. Bu kelimeler aynı zamanda Türkçede etle ilgili kavramların zenginliğini göstermektedir. Bu zenginliğin içinde av etleri de olmalıdır. Ancak metinlerin özelliklerinden dolayı, bunların doğrudan işlendiği örnekleri bulmak güçleşmektedir.

Kıyasü’l- Enbiya’da (KE), insanın yeryüzündeki macerası peygamberler üzerinden verilir. Yeme-içme alışkanlıkları ve bu konudaki helal-haram bilgileri KE’da oldukça geniş yer tutar. Aşağıdaki örneklerde, kartalın avlanabilen ve eti yenen bir kuş olmadığını öğrenme safhası verilmiş, diğer kuşların da pişebilme özelliklerine göre “yenenler” arasında bulunduğu belirtilmiştir.

KE’de *mal tawar, yıldı kara* gibi evcil hayvanların toplu adları; *tewe, koy, uy* gibi tür adları geçer, *av avla-, avga bar-*, birleşik fiilleri yer alır ve yemekle ilişkili olarak *aş boguz kıl-, bışığ aş* kalıpları geçer.

“adem etmek yer erdi, et arzuladı, bargıl kuş awlagıl. awladı bir kargawul tutdı, bir bürküt tutdı, olarnı boguzladı otga sökildi, kargawul bişti, bürküt bişmedi. bürkütünü otga kömdi, tamam köydi” cümlelerinde de *et arzula-, kuş avla-, boguzla-, otga sökül-, kargawul / bürküt biş-, köy-* kelime ve kalıplarıyla av hayvanlarının pişirilme yöntemi ve biçimi gösterilmektedir.

Nehcü’l-Feradis de(NF), İslâmiyet’in ilk dönem olaylarını oldukça canlı bir şekilde anlatan ve Türkçesi açısından da Türk dili tarihinde oldukça önemli yer tutan bir eserdir. Aşağıdaki örnekler NF’deki av-et ilişkisini veren örneklerdir:

“Sökülmüş kuş keltürdiler,” (137-17)

“Küweçning agzı açılmış erdi, içinde et birle şurba qaynayur erdi.

Küveç içindeki ta’am murdar bolur mu ya yok mu?” (193-7)

“Tonuz etini keltürdiler anı takı tenavul kıldı.” (365-2/3)

“Takı tört ming sığır her kün boguzlanır erdi. Munça nimetlerdin Süleyman peygamber hergiz tatmaz erdi.” (211-2)

“Yıldı karası ingen üküş erdi. takı özününg adatı ol erdi kim sufrasında konuk bolmasa, heç ta’amka eliq sunmaz erdi.” (211-15) örneklerinden, kuş etinin kebab yapıldığı, yiyeceğin murdar hâle gelişi, hayvanların kesilişi resmedilmektedir.

NF’deki bu cümlelerden *sökülmüş kuş, küweç, et birle şurba, ta’am murdar bol-, tonuz eti, tenavül kıl-, sığır boguzla-, ta’amka el sun-* gibi örnekler av-et ilişkisinde pişirme ve yeme

biçimlerini gösteren kelime ve kalıplardır. NF’de ayrıca *kol eti*, *yagrın eti*, 33-11 tamlamaları da etin en değerli kısımlarının adlarıdır.

Dede Korkut metinleri, Türk edebiyatının ve Türk dilinin en hareketli metinleridir. Metinlerin iç dünyasını görkemli bir coşku kuşatmıştır. Hikâyelerdeki kahramanların doğayla, insanlarla ve ilahi güçlerle ilişkilerinde, son derece yalın, etkili ve çarpıcı bir anlatım vardır. Bu aynı zamanda hikâyeye anlatıcısının dili kullanmadaki gücünü ve tecrübesini de göstermektedir. Atla, avla ve yemekle ilgili anlatımlar, sanki canlı bir hayat safhasında bulunuluyor izlenimi verir.

DK’ta *av avla-*, *kuş kuşla-*, *ava çık-*, *sığın geyik yık-*, *ava git-*, *boynu uzun bidevi geyigi alıp yık-*, *semüz et*, *şölen yimegi*, *yahnı*, *kara koyun yahnısı* gibi örnekler görülmektedir. DK’ta, geyik avının anlatıldığı bölümlerde geyik etiyle ilgili olarak en çok kullanılan tanımlama *semüz* kelimesidir.

Mukaddimetü’l- Edeb, Zemahşeri’nin eserinden Türkçe’ye tercüme edilmiştir. Eserde, av-et ilişkisini verebilecek yapılar şu şekilde örneklenebilir:

“Yakın keldi anga kedik, yavutdı anga av” 5-5

“avsuz kaytdı avçı” 24-5

“avladı susmarnı” 134-2

“avladı keyikni” 134-5

“avladı anı/ üyürdü anı/ aşlık keltürdi” 147-7/8

“avladı anı/ mazasız baldı anıng üze tiriglik” 172-7

örneklerinde, av-et ilişkisi açısından önemli olan fiil *üyür-*’dür. Burada avlanan geyik etinin ayıklanması tanımlanmaktadır.

Muhakemetü’l-Lügatayn’de ise, av-et ilişkisini veren şu bölüm vardır:

“Avda umde ki kiyikdür.

Ve bir şur u şeynlig av ki tonuz avıdır.” Bu cümlelerde geyik etinin en değerli av eti olduğu belirtilmektedir.

Ayrıca koyun azalarına *aşuglug ilik*, *yan süngök*, *kaburga*, *igik*, *orta ilik*, *boguzlagu* adlarının verildiğini de görmekteyiz.

Tarama Sözlüğünde, av- et ilişkisini verebilecek şu örnekler vardır: Aruk tavşan, semiz yağlı. Ayrıca, “avcar: tencereye konan yemek malzemesi” tanımlaması bulunmaktadır. Ancak bu tanımlama bir yemek tanımından çok, tencereye avuçla koyma biçimini izah ediyor olmalıdır.

Sonuç

Tarihsel metinler bağlamında ele alınan av-et ilişkisi, metinlerin içerikleri ve işlediği konular doğrudan bu kavramlar etrafında ele alınmış olmadığı hâlde, Türkçe’de söz kalıplarına ve özgün anlatım biçimlerine dönüşebilmiştir.

Metinlerde av-et ilişkisini gösteren söz ve söz kalıpları şu biçimde sıralanabilir:

aş boguz kıl- “karnını doyurmak”

otga sökil- “ateşte yakmak”

tenavul kıl- “yemek”

bürküt/kargavul köy- “kartal ve kargavul kebab etmek”

sökülmüş kuş “kebab edilmiş kuş”

et arzula- “canı et istemek”

semüz “semiz”

yahnı “karakoyun yahnisi”

üyür- “ayıklamak”

küweç “güveçte pişirilen et yemeği”

et birle şorba “et ve çorba”

kol eti “but eti”

yagrın eti “sırt eti”

boguzla- “kesmek”

şölen yimeği “büyük toplantılarda ortaya konan etli yemek”

geyik yık- “geyik avlamak ve kesmek”

ta’amka el sun- “yiyeceğe el değdirmek”

et söklin- “kebab yapmak”

Bu örneklerden sonra, Türklerin av hayvanlarının etlerini daha çok kebab yaparak yedikleri ve bunu *et söklin*-, *köy*-, *otga sökil*- biçiminde ifade ettikleri söylenebilir. Ayrıca, Türklerin en çok avladıkları hayvanın geyik olduğunu, kuşlar içinde de kartal ve yırtıcılar dışındakilerin etinden yararlandığını söylemek mümkündür.

Kaynaklar

Arat, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig II, Çeviri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1974.

Ata, Aysu, *Kıyasül Enbiya, Giriş-Metin-Tıpkı basım*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1977.

Ata, Aysu, *Nehcü’l Feradis III, Dizin-Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998.

Atalay, Besim, *Divanü Lügati’t- Türk tercümesi I, II, III*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1999.

Barutçu-Özönder, Sema, *Ali Şir Nevai, Muhakemetü'l Lügateyn*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1996.

Çakmak, M., M. Işın, *Anadolu Kuş Adları Sözlüğü*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

Eckmann, Janos, *Nehcü'l Feradis, Uştmahlarning Acuk Yoli, I Metin, II Tıpkı basım*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1995.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I, Giriş-Metin-Fasimile*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1989.

Ergin, Muharrem, *dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1995.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, *Gülistan Tercümesi*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1978.

Yüce, Nuri, *Mukaddümetü'l Edeb*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1993.